

TÜRK HALK KÜLTÜRÜNDE “TÖR/BAŞKÖŞE” KAVRAMI ve ANLAM YARATMADAKİ SİMGESEL SÜREKLİLİĞİ

Özkul ÇOBANOĞLU*

Özet: Bu çalışmanın amacı Türk dünyasında yerleşik hayata geçmiş ve göreceli olarak yakın zamanlara kadar göçebe olan Türk boyları arasında tör veya başköşe kavramlarının ifade ettiği simgeselliğin sürekliliğini ve bu simgeselliğin tarihi ve güncel sosyo-kültürel bağlamlardaki anlam üretici gücünü ve statü yapıcı işlevini ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Türk ev döşeme geleneğinin hiyerarşik yapısı, geleneksel semboller, Türk dünya görüşünde sosyo-kültürel süreklilik, Türk halk kültürü.

Abstract: The purpose of this study is to show continuity between tör and başköşe concepts among the Turkish tribes of the Turkish world. Turkish culture is a hierarchical culture and tör or başköşe symbolizes the highest respect to old, wise people and guests. Tör is a specifically designed part of yurt or the traditional Turkish tent which is used by the nomadic or semi nomadic Turkish tribes, the counterpart of tör is başköşe in the traditional Turkish house that is used by the settled Turks. Tör or başköşe as a symbol, has the power to produce meanings and to act as a statue maker, in historical and current socio-cultural contexts.

Key words: Hierarchical structure of the Turkish house design, traditional symbols, socio-cultural continuity in the Turkish worldview, Turkish folk culture.

Türk kültürünün hiyerarşik yapısının en müşahhas olarak ifade edildiği toplumsal davranış kodlarından birisi de “tör” veya “başköşe” kavramıdır. Bu çalışmanın konusunu da, Türk kültürünün, atlı bozkır kültürü döneminde çadırlardaki “tör”lerin ve onun yerini alan yerleşik döneminin “başköşe” kavramının simgeselliği ve buna dayalı olarak anlam yaratmadaki sürekliliğinin halkbilimsel olarak tespit edilmesi oluşturmaktadır.

Bilindiği gibi, yaygınlığı ve işlevselliği gibi nedenlerle, Türk kültür tarihinin bir döneminin “çadır medeniyeti” olarak da adlandırılmasına varacak kadar önemli bir yer ve role sahip olan, çadırın tipi ve işlevi başta olmak üzere pek çok nedene bağlı olarak değişik uygulama, tanımlama ve adlandırılmalar kazanmıştır¹. Özellikle iklim şartları ile coğrafi imkanlara doğrudan doğruya bağlı olan mesken tipinin dış şeklinin her iklim ve bölgede değişmesi normaldir. Ancak, sosyo-kültürel yapının yansımaları veya yaşama alışkanlığının devamı olan meskenin iç döşemesinde ve iç yapısında karşımıza son derece güçlü bir kültürel süreklilik çıkmaktadır.

Bir başka ifadeyle, yapımlarında kullanılan malzemeler ve biçimlerindeki değişiklik veya çeşitliliklere ve bunlara bağlı farklı adlandırmalara rağmen Türk

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

¹ Hunlardan itibaren Türk kültüründeki çadır tipleri ve kuruluş biçimleri için bkz. (Atlıhan 1992: Çiçekçiler 1983; Diyarbakırlı 1972, 2002; Ögel 1985).

çadırlarındaki düzen hemen hemen hepsinde aynıdır. Buna göre, çadırın ortasında ateş yakılan “korluk” veya “ocak” adı verilen bir yer vardır; bunun tam üzerinde de dumanın çıkması için açılmış olan “tündük” olarak adlandırılan baca yer alır. Çadırın kapısından girince sağ tarafta “saba” denilen at derisinden yapılmış kımız tulumu ve evin kap-kacağı bulunur. Genellikle, nakışlı bir paravana ile ayrılan ve kiler olarak da kullanılan bu kısmın bitişiğinde çadır sahibinin yatağı yer alır. Yatağın yanında demir bir kazık çakılıdır. Zengin çadırlarında bu kazık, gümüş kaplamalı olur. Bu kazığa çadır sahibinin giyim kuşamı ve silâhları asılıdır. Yeni evliler için kurulan çadırlarda yataklar genellikle sol taraftadır. Aynı şekilde, tek çadırli orta halli ailelerin çadırlarında da oğul ve gelinin yatağı sol tarafa konulur ve bu kısımlar perdelerle ayrılır. Çadırın kapısının tam karşısında bulunan sandıklar, heybeler, hurçlar, bohçaların yer aldığı “yükük” ve bunların da önünde çadırın “başköşesi” veya ancak itibarlı misafirlerle, yaşlı aksakalların oturduğu “tör” denilen kısım vardır. Çadırlarda bu düzen esasına göre her şeyin bulunacağı, yaş ve cinsiyete bağlı olarak da her kişinin oturup kullanacağı yeri bellidir (Çobanoğlu 2001).

Çalışmamızın konusunu oluşturan çadırların “tör” olarak adlandırılan kısmı, yukarıda da işaret edildiği gibi evin yaş ve mevkiice önde gelen itibarlı kişilerinin ve aynı esasa dayalı olarak misafirlerinin oturduğu yerdir. Ocağa bakan ve ev sahibinin ekonomik durumuna göre en güzel nakışlı keçe ve halılarla süslenen tör, evin şeref köşesi hüviyetinde olup töreye göre, töreyi tutup koruyan ve uygulama mevkiindeki yaşlı ve bilge “aksakalların” ve misafirlerin oturabileceği bir yerdir. Bu özelliğiyle de töreyi ve onu oluşturan bilgelik, erdemlilik, yaşlılık ve misafirlik gibi sosyo-kültürel değerlerin yer aldığı sınırları simgeler.

Bu bağlamda, her simge gibi “tör” de bir sınır çizicidir ve daha da önemlisi A. Cohen’in ifadesiyle, “Simgeler anlam ifade etmekten ziyade anlam yaratma kapasitesi sağla”maktadır (Cohen 1999: 12). Nitekim, Türk dünyasında “tör”le ilgili davranış kalıplarını ve bunların taşıdığı anlamları ifade eden bazı atasözleri² bu hususu örnekleyerek daha iyi aydınlatacak niteliktedir. Meselâ, *Töre körmegen töрге öter.* “Âdet-töre görmemiş başköşeye geçer.” (Tavkul 2001) şeklindeki atasözü, töre geçip oturmanın töreye uygun olmadığı durumları ve bunları çiğneyenleri yermektedir. Bu öylesine ağır bir yergidir ki muhatabını cehalet ve görgüsüzlükle suçlamakta ve onun şahsında ebeveynini ve soy-sopundan müteşekkil büyük ailesini de içine alacak kadar genişleyebilmektedir.

Bu atasözünün ifade ettiği yergiye muhatap olmamanın yolunu ve yordamını göstererek bilmeyenleri eğitmeye yönelik işlev taşıyan bir başka atasözü ise, *Eşik artın bilmegen, törnü bilmez.* “Kapı arkasını bilmeyen, baş köşeyi bilmez.” (Tavkul 2001) şeklindedir ve tör’e geçebilmenin tedrici bir eğitim, bilinçlenme ve gereken erdemlere sahip olmaya yönelik bir hayat sürecinin sonucu olduğunu anlatmaktadır.

Buna göre yaşça genç olanlar ve büyükleri dururken küçüklerin yerinin tör değil Türk kültüründe törün tam karşıtı simgesel bir yer olarak beliren ve tör

² Tarihi ve güncel kaynaklarda Türk dünyasının ortak atasözleri ve bunların halk felsefesini oluşturmadaki işlevleri için bkz. (Çobanoğlu 2004).

simgeselliğini bütünleyen “kapı ardı”, “kapı ağzı” veya “eşik”te, tördekilerin hizmetinde ve buyruklarında olmaları gerektiğine işaret etmektedir. Dahası, kapı ağzı veya eşikte oturanların tördekilere tabiyetinin belli kurumsal ve geleneksel uygulamaların ötesinde, *Tördegi külse, eşikdegi da ışarır*. “Başköşedeki gülse, kapıdaki de gülümser.” (Tavkul 2001) şeklindeki atasözünde anlatıldığı gibi duygusal dünyalarını da içerek genişlikte anlamlandırmakta olduğu görülmektedir.

Tör aynı zamanda konuk olmanın olmazsa olmaz şartlarından olan “davet edilme” ile ilgili değer ve davranışların da, *Çakırılmagan konak törge atlamaz*. “Çağırılmayan misafir başköşeye geçemez.” (Tavkul 2001) atasözünde ifade edildiği gibi doğrudan bir göstergesi konumundadır. Gelecek misafiri veya başka nedenlerle gelme ihtimali olan kişilere karşı hüsnü kabulü göstermek üzere söylenen *Kapımız açık, törümüz boş*. “Kapımız açık başköşemiz boş” (Fazıl 1971) şeklindeki atasözü söz konusu hazırlığı ve misafirperverliğin gereği olan cömertliği ifade etmektedir.

Kişinin kendini günlük yaşantısı içinde başkalarına takdimi (Goffman 1959) konusunda da, tör ve eşik simgeselliği içinde mütevazı davranarak öncelikle eşige talip olmasını öğütleyen *Bosagaga cuvuk orun bolsa, Aşıgıb törge ozma*. “Eşiğe yakın yer varsa, Acele edip başköşeye geçme.” (Tavkul 2001) şeklindeki atasözüyle çelişir durumdaki *Törde orun bolsa, eşik artında oturma*. “Başköşede yer varsa, kapı arkasında oturma.” (Tavkul 2001) atasözü bir yandan ilkinden farklı mizaçlara ve anlayışlara uygun düşen davranış kalıbını ifade ederken diğer yandan da kişinin toplum içinde hakkı olan yeri almasını öğütlemekte ve dolaylı olarak törde oturmaya layık değerlere sahip olmaya vurgu yapmaktadır.

Öte yandan tör simgesine bağlı olumsuz anlamlandırmalar da mevcuttur. Meselâ, *Kartlık törge tartar*. “Yaşlılık başköşeye çeker.” (Tavkul 2001) şeklindeki atasözünün yaşlılıkla tör arasında kurduğu anlam ilişkisinin ihtiyarlayarak elden ayaktan düşmek ve adeta tör’e mahkum olmakla bir tutulmaya yakın olduğu görülür. Aynı şekilde, Türk kültüründeki erkek ve kız evlat ayırımının veya daha doğru bir ifade ile erkeğin üstün kabul edilmesi esasına dayalı cinsiyet ayrımcılığının da yine tör ve eşik sembelleri etrafında anlatıldığı *Törköndün (kızdın) töründö bolgonço, uuldun ulagasında bol*. “Kız evinin baş köşesinde oturmakta, oğul evinin kapısında oturmak iyidir.” (Şavk 2002) şeklindeki atasözü eşğin tör’e yeğlenişini rahat hareket edebilmek ve sıkıntısız olmak bakımından oğul evinin tercih edilmesine dayanan geleneksel davranış kalıbını ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda, *Birevniñ töründen, özümniñ evim -yahşı*. “Başkasının başköşesinde oturmakta kendi mütevazı evimde oturmak daha iyidir.” (Fazıl 1971) şeklinde ifade edilen rahat olmayı, çekinmekten dolayı “diken üstünde oturmak” tabir edilen sıkıntıyı da anlatmaktadır.

Kötü kişilerin töründe oturmakta, *Jamanning torinde bolganşa, jaksının gorinde bol*. “Kötünün başköşesinde oturacağına, iyinin mezarında ol.” (Aimbetov 1956) şeklindeki atasözünde açıkça ifade edildiği gibi iyinin mezarında olmak tercih edilir bir davranış olarak kabul edilmektedir. Törde oturmak sosyal olarak kabul edilmişliği, ağırlanıp yüceltilmeyi ve rahatlığa dair anlamlar içerirken, “kötünün töründe olmak” kötüyle bir olmaktadır, iyiyle beraber ölmenin tercihi, gerçekte “iyi insan” kabul edilenlerin sahip olduğu değerlerin seçilmesidir.

Tör'e geçip oturmak, "Konuk kelse kut kelir" diyerek adeta kutsallaştırılan misafirlerin hakkı iken kendi geçip oturan ev sahibinin bu halinin "kötü kişi" olduğunun belgesi kabul eden, *Aman kesi kuvanç eter da kesi törüne çıkar.* (Tavkul 2001) "Kötü adam kendisi kutlama yaptığında kendi başköşesine oturur." şeklindeki atasözü hak gaspına ilişkin bencilliği veya egoizmi yermekte ve göz önüne sermektedir. Hatta, bu atasözünün *Tentek toy eter de, ozü törge çıkar.* "Ahmak düğün yapar, kendi tör'e çıkar." (Fazıl 1971) veya *Tentek törini bermas.* "Deli törünü vermez", yahut "Deli kız düğün etmiş kendi baş sedire geçmiş." (Soykut 1974) şeklindeki varyantlarında görüleceği üzere böyle hareket edenler "ahmak", "deli" veya "akılsız" olarak nitelendirilerek davranış tarzları yerilmektedir.

Tör'e geçip oturma sadece yaşa, mevkiye, erdeme bağlı olan iç özelliklerin yanısıra kılık, kıyafet gibi özellikle de kirletici mahiyetteki dış giyim-kuşam özellikleri de içermesinin *İtüğü caman törgö ötpöyt.* "'Çizmesi kötü başköşeye geçmez.'" (Şavk 2002) şeklindeki atasözünde ifade edildiği görülmektedir. Ahlâki ve toplumsal değerlerin çöküşünün de yine tör simgesi etrafında anlamlandırılarak ifade edilmesi, *Töreden dosiñ bolsa tör seniki, ulıqtan dosiñ bolsa mör seniki....* "Beyden dostun olsa baş köşe senin, idareciden dostun olsa mühür senin." (Zeyneş 1995) şeklindeki atasözünde anlatılmaktadır.

Çadırın törü yukarıda sıraladığımız anlamlara sahip bir simge olmanın yanısıra bulunduğu mekan içinde de, en ferah, ocağa ve kapiya yakınlıklarıyla da en rahat ve arkasında yer alan yüklükler düşünüldüğünde de bir saldırıya karşı en güvenli, süslemeler, işlemeler ve özel olarak dokunan halılarıyla en görkemli yeri olma özelliğine sahiptir. Nitekim, *Tördün töbözü kızık, Ayaldın suluusu kızık.* "'Evin başköşesi zevkli, Kadının güzeli zevkli" (Şavk 2002) şeklindeki atasözü de törün söz konusu özelliklerine işaret etmektedir. Doğu Türkleri arasında günümüzde de gerek çadırlarda ve gerekse yerleşik hayata geçenler arasında "tör" kavramı, ürettiği anlamların simgesi olarak yaşamaya devam etmektedir.

Göreceli olarak daha önce yerleşik hayata geçen Batı Türklerinin çadır yerine ahşap, kâgir, kerpiç ve taştan yapılmış sabit evlerde oturmağa başlamalarıyla birlikte bozkırda binlerce yıllık yaşayış tarzlarını, davranışlarını ve alışkanlıklarını tamamen bırakmadıkları bilinen bir gerçektir. Günümüzdeki betonarme hatta çelik kontrüksüyonlu binalardaki apartman dairelerine bile taşınan "yüklük"lerin yanısıra simgeselliğinden ve ürettiği anlamlarla gündelik hayatımızda yaşayan kavramlardan birisi de törün Türkiye Türkçesindeki karşılığı olan "başköşe"dir.

Etimolojik olarak bütün Türk şivelerinde bir eylemin bir girişimin doğuşu, çıkışı, kaynağını gösteren "baş" kelimesinin "ilk, önce, ilkin, önceki, önde olan, ortaya çıkış, birinci, öncü, uç, tepe, doruk, önder ve "yönetici" (Eyüboğlu 1988: 36), "bir topluluğu yöneten kimse" (Eren 1999: 41) anlamlarıyla, Doğu Türkleri arasında kişileri niteleyen anlamıyla tör örtüşür, önder, yönetici, seçkin, aksakal anlamlarını çağırıştırır. Doğal olarak yuvarlak ve kubbeli çadırın yerini alan "köşeli" evlerin törü veya evin büyüğünün, hürmet edilen yaşlıların, itibarlı misafirlerin oturduğu, ağırlandığı yer anlamında "başköşe" şeklinde ifade edilmektedir.

Başköşe evin büyüğünün veya yaş ve toplumsal mevki bakımından hürmet

edilen misafirin oturabildiği, imkanlar dahilinde oturulan ve kullanılan eşyanın en iyisinin sunulduğu, içinde bulunulan mekanın her tarafından görülen ve her tarafın görülebildiği yerdir. Başköşe evin büyüğüne ve misafire verilen önemin, kıymetinin ve ona olan saygının bir göstergesidir.

Daha önce de işaret edildiği gibi, Türk kültüründe “başköşe”nin zıddı olarak yer alan kavram ve mekan “eşik” veya “kapı ağzı”dır. Kapı ağzı bir anlamda başköşede oturanlara ikramları sunacak veya hizmet edecek olanların oturduğu yerdir. Bu bağlamda, konuyla ilgili olarak görüştüğümüz kaynak kişimiz Mihdiye Ayseli'nin “Kendi yakın çevremden bir örnek verirsem; dedemlere gittiğimizde büyükler de varsa bizlerin yani gençlerin oturacakları yerler belirlenmiş olur. Ben ve teyzemin kızları kapı ağzında oturup, çay servisi yaparız. Bir şey istenirse onu getiririz. Dedemin veya başka bir büyüğün oturduğu yere başköşe denir.” (Ayseli 2000) şeklindeki ifadesinden de açıkça anlaşılacağı gibi “kapı ağzı” yahut “eşik” yaşça küçüklerin, baş köşeye geçmeye değer bulunmayanların ve başköşede oturanlara hizmet edecekleri yer olarak belirlenmiştir.

Günümüzde, Türkiye Türkleri arasında, başköşe kavramının ifade edildiği mekanlarda oturmak için kullanılan eşyalara bağlı olarak bir takım değişimler ve farklılıklar görülmektedir. Divanların (sedirlerin) kullanıldığı odalarda, çoğunlukla başköşenin iki divanın birleştiği ve bu nedenle de yer olarak bir yandan alabildiğince genişlediği ve her iki tarafta oturanlarla da kolayca iletişimi mümkün kılan ve aydınlık, sıcaklık daha eski dönemlerde “kurşun tutmazlık”³ gibi özelliklere sahip “köşe”lerde oluşturulması yaygındır. Buna karşılık divanların yerini koltuk takımlarının aldığı daha yeni ve “modern” döşeme araç ve gereciyle birlikte daire ve apartman hayatına dayalı kentli yapılanışlarda televizyon odaklı ve odanın bir kısmını tamamen “başköşe” olarak kabul etmenin yahut bunu sadece bir veya birkaç koltukla sınırlamanın yaygınlaşması söz konusudur.

Nitekim konuyla ilgili olarak görüştüğümüz Çorum’lu kaynak kişimiz Selda Çelik’in tespitleri hem söz konusu değişimi hem de bu değişime rağmen tör simgesinin yukarıda sıraladığımız anlamlandırmalarını içerek genişlikte başköşe kavramının sürekliliğini gösterecek mahiyettedir: “Başköşe, evin en yaşlı, en bilgili, en olgun ve son sözü söylemedeki dirayetiyle tanınmış kişinin oturduğu yerdir.

³ Savaş görmüş kuşakların eve dışardan yapılacak silahlı bir saldırı esnasında kapı ve pencereleri göz önünde bulundurarak kurşunun doğrudan hedefi olmayacağını düşündükleri göreceli olarak emin ve güvenli köşeler. Çocukluğumda çiftlik evimizde ziyaretimize gelen ve Midilli adasında Yunan işgalini ve etnik temizlik amaçlı sinsi ve sistemli katliamlara dayalı Yunan mezalimini görmüş anneannemin hemen her ziyaretinde geceleri oturacağı yeri seçerken sesli olarak düşünmek suretiyle bizleri bir yandan uyarıp eğitmesini yıllar boyu onun bireysel bir saplantısı veya bilgeliği sanan ben, yıllar sonra aynı uygulamayı benzer şartlar altında yapan, -bu nedenle hayatını kurtarmış olan- daha sonraları da bu uygulamadan kopamayan bir çok Kıbrıs Türk’ü ile karşılaşınca bunun işlevleri bakımından taşıdığı önem ve yapısındaki tekrarlanışlarla Adalar Türklüğü folklorunda gelenekselleşmiş bir davranış kalıbına dönüştüğünü fark ettim. Aynı şekilde törün de seçtiği yerin, arkasında yatak-yorgan gibi ok ve kurşun nevinden saldırı silahlarına karşı en dayanıklı eşyaların konulduğu yükükle korunmakta olduğu ve çadırın kapısına yönelik olmasıyla da gerek içeri girenleri -hatta kapının açık olduğu durumlarda girecek olanları- derhal görmesi ve gerekse en kısa sürede dışarıya çıkmaya imkan vermesiyle savunma amaçlı tercihler veya stratejiler içermesi konunun müstakil bir çalışmayla Adalar Türklüğünün ötesinde bütün Türk dünyası boyutunda ele alınacak kadar geniş ve önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Kapı eşiğinden uzak karşı iki divanın birleştiği köşedir. Kışın ise sobaya yakın köşe başköşe olarak kullanılır. Başköşe divanların diğer yerlerine göre iki üç minderlik daha yüksek olup ailenin diğer üyeleri mümkün olduğunca oraya oturmamağa çalışırlar. Küçük çocukları da bu şekilde alıştıırırlar. Misafir de gelse ailenin en yetkili kişisi –bizim evde dedem- kendisinden küçükse eline gelmesini bekler. Eğer gelen misafir kendinden büyükse, başköşeyi kabul ederse ona bırakır. Bunun dışında normal olarak diğer günlerde de dedem orada oturup ailesiyle sohbetini orada yapar, bayram günlerinde de yine orada oturur. Bizim evde dedemin başköşe dışında bir başka yerde oturduğunu çok nadir gördüm. Diğer aile üyeleri bu başköşeyi bilinçli olarak hazırlamakta ve kendileri daha aşağıda oturarak onun saygınlığını ve büyüklüğünü ortaya koymaktadırlar.” (Çelik 2000).

Bu bağlamda, bir çok bakımdan bozkır tipi Türk devletinin kağanlık kurumunun oluşup gelişmesi ve tahta geçen bireyin ailesi ile sıradan bir Türk ailesinin benzeştiğini ileri sürmek mümkündür. Bu husus özellikle de çekirdek ailenin henüz ortaya çıkmadığı dönemlerdeki hakim aile tipi olan büyük aile ve akrabalarından oluşan soy veya sülâle yapılarında çok daha kolayca gözlenebilir mahiyettedir.⁴ Yukarıdan aşağıya bir soy veya boy büyüğünün yönetimindeki yapı en aşağıya indiği basamakta da ailenin büyüğünün şahsında devam etmekte ve onun evindeki tör veya başköşe de adeta onun tahtı imişcesine bir güç kuvvet, hakimiyet, nezaket ve cömertlik göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır⁵ ve yukarıda aktardığımız kaynak kişimizin ifade ve tespitleri de bu uygulamaların rast gele bir gelenek veya geleneksellik anlayışı içinde yapılmanın ötesinde bilinçli bir tercih olarak ortaya konduğunu ve genç kuşaklarında bu davranış tarzı yönünde eğitildiğini göstermektedir.⁶

Başköşenin de işlevleri itibarıyla aynen tör gibi statü yapıcı (statute maker) bir simge olduğu görülmektedir. Özellikle Alevi-Bektaşî Türkmenler arasında kutsal kabul edilen gelenekleri sürdürmeleri nedeniyle ruhâni toplum lideri konumundaki “dede” ve “ana”ların sosyo-kültürel konumunu ve statülerini belirleyici niteliklere sahip başköşelerin günümüzde de varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Kaynak kişimizin, “Ocak olan ailelerde ise, kerâmetine inanılan kadın ya da erkek yine özel olarak hazırlanmış bir başköşede oturur. Bizim köyde, bu vasıflara sahip olduğuna inanılan kişi bir kadındır. Gelen misafirler kendisinden ne kadar yaşlı ve bilgili

⁴ Bu husus özellikle epik destanlarda destan kahramanın ve ailesinin hayat hikâyesinde son derece belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda bkz. (Çobanoğlu 2003).

⁵ Bu bağlamda Türk bürokrasi folklorunda çok yaygın olan devlet büyüklerinin ziyaret ettikleri devlet dairelerinde makam sahiplerinin oturdukları koltukları, gelen devlet büyüklerine veya daha yüksek dereceli memurlara sunmaları ve bu kişilerin de adeta bunu bir teâmül olarak bekler halde bulunmaları ki -hemen kabullerinden ve birifing, basın toplantısı ve benzeri uygulamaları burada oturarak yapmalarından ve eğer sunulan makam koltuğuna oturulmazsa devlet büyüğünün veya âmirin makam sahibine kırgınlığı olarak anlaşılmasına dair spekülâtif kanaatlerden/dedikodulardan bu sonuca varıyoruz- bir başka süreklilik göstergesi olarak son derece dikkat çekicidir.

⁶ Araştırmamızı yürüttüğümüz kaynak kişilerin büyük bir çoğunluğu Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümünden 1999-2000 yılında mezun olan öğrencilerimizdir. Toplam 45 öğrencimizle yapılan mülakatlarla onların gözlem ve bilgileri derlenmiştir. Türkiye'nin bütün bölgelerinden gelmiş olan yetişme ve ailelelerinin oturduğu çevrelerin büyük şehirlerden köy hatta mezralara kadar geniş bir çeşitlilik göstermesi Türkiye gerçeğini aksettiren bir örneklem grubu oluşturduklarına dair kanaatimizi güçlendiren faktörlerdir.

olurlarsa olsunlar yine “ana”nın elini öpüp aşağıda oturmak zorundadırlar. Çocukların oraya çıkmasına kesinlikle izin verilmez. Oraya oturanın başına kötü bir şey gelmesinden korkarlar. Onun yeri de kendisi kadar anlam taşımaktadır.” (Çelik 2000) şeklindeki ifadesinden de açıkça anlaşılacağı gibi kerametine veya “ermiş”liğine inanılan insanların oturduğu başköşe de, onun şahsında temsil edilen değerlerin adeta simgesi gibi kabul edilmekte ve orayı hak etmeyenlerin oturması halinde temsil edilen değerlere saygısızlığının işareti olarak cezalandırılacağına inanılmaktadır.

Dahası, bu tür dinî önder konumundaki kişilerin kendi evlerindeki başköşenin adeta bir makam şeklini aldığı da olur. Nitekim, aynı kaynak kişimizin “Ana”nın evinde diğer evlere göre başköşenin yüksekliği 3-4 minder daha yüksek olup yastıklar ve minderlerin üzerindeki örtü süslüdür. Kapının tam karşısına gireni rahatça görebilecek bir şekilde ayarlanmıştır.” (Çelik 2000) şeklinde ifade ettiği gibi başköşeye has süslemeler ve seçildiği yer itibarıyla yukarıda anlatılan çadırlardaki törlere arasındaki yapısal ve işlevsel örtüşmeler son derece dikkat çekicidir.⁷

Ancak günümüz Türkiye’inde gündelik hayat içinde başköşe kavramının bu şekilde adeta bir makam hüviyetine bürünmesi şekil ve dekorasyon yönünden değişimlere ve çeşitlenmelere uğramıştır. Özellikle sosyo-kültürel değişimin göreceli olarak daha yavaş olduğu kırsal kesimde yukarıda verdiğimiz örneklerle benzer uygulamaların gelenek çevresinin gittikçe daraldığı düşünülebilirse de,⁸ son derece önemli bir simge olarak geleneksel anlamlarını üretmeğe ve büyüklere saygı ve misafirlik kurumsallaşmaları etrafında canlı bir biçimde yaşadığı görülmektedir.

Öte yandan, televizyonun bir yandan misafirlik ilişkilerinde ve misafir odası kavramında, diğer yandan geleneksel eğlence kültürümüzde meydana getirdiği değişimlerin yanısıra “başköşe” kavramını da kendine odaklı bir biçimde değiştirmeye başladığı görülmektedir. Kaynak kişimiz Mihdiye Ayseli’nin “Benim evimde başköşe olarak adlandırılan yer ise; televizyonun en iyi görülebildiği ve oturma-kalkma bakımından rahatlığıyla bilinen yerdir.” (Ayseli 2000) şeklindeki tespitleri, bir yandan başköşenin seçiminde ortaya çıkan yeni ölçüt olarak görülebilecek olan “televizyonun en iyi görülebildiği yer”i, işaret ederken diğer yandan da ironik bir biçimde başköşe ve başköşede oturanların geleneksel işlev ve fonksiyonlarıyla televizyonun nasıl örtüştüğünü ve nasıl bir otoritenin yerine geçtiğini açıklayıcı mahiyettedir. Ancak bu durumda dahi “başköşe” teriminin

⁷ Günümüz Türkiye’inde toplumun büyük bir kısmı şehirlileşince ve çekirdek aile tipi hakim hale gelince taziyelerdeki kalıplaşmış “Başınız sağ olsun” şeklindeki ifade ve ölen kişinin büyüklüğünü ifade eden “.....Yeri doldurulmaz.” şeklindeki ifadelerin gerçek anlamı yukarıda aktardığımız sosyo-kültürel bağlam içinde yer almaktadır. Ancak bir kısmına işaret ettiğimiz hızlı sosyo-kültürel değişime bağlı nedenlerle bu iki son derece geleneksel ve ritüelistik ifadenin anlam yönünden gittikçe bir daralmaya uğradığı hatta bazı insanlarımızın ise “anlam boşalmasına” uğramış olan bu ifadelerin “anlamsız” geldiği gözlenmektedir.

⁸ Meselâ Hatay yöresinde, kaynak kişimiz Zeki Üstün’ün (2000) verdiği bilgilere göre günümüzde de bazı evlerde başköşe kavramının “başoda” veya evin büyüğünün misafirlerini kabul edip ağırladığı hususi bir “yazıhane” veya eski divanhaneleri yahut selamlıkları andırır yapıdaki “odalar”ın gelenek çevresi gittikçe daralmasına rağmen varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Anadolu’nun başka yerlerinde de benzer uygulamalara rastlamak mümkündür. Meselâ, Gaziantep’teki Barak Odaları için bkz. (Ersoy 2003).

kullanılmağa devam etmekte oluşu ve çekirdek aile düzeni içinde sanayii toplum yapısına uygun günümüz şehirli hayat tarzındaki "misafire has uygulama" düzeyinde sürekliliğe sahip oluşu geleneğin değişimindeki yeni bir anlayışı ve uygulamayı ortaya koymaktadır. Nitekim, Hakan Köktürk adlı bir başka kaynak kişimizin, "Evimizdeki başköşe anlayışı kendi aramızda değil de, misafir ziyareti esnasında kendini göstermektedir. Salonumuzun kapısından uzak, televizyonu en iyi görüntü ile seyretmenin mümkün olduğu, kısaca salonun "en iyi yeri" olarak düşünülen başköşemize ailemiz içersinde herkes oturur. Oranın sahibi yoktur. Fakat bir aile büyüğümüz olsun veya bir misafir geldiğinde kesinlikle o insan orada ağırlanır." (Köktürk 2000) şeklindeki tespitleri, başköşe konusundaki bu yeni yaklaşımı ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle, başköşe anlayışının günümüzde aldığı şekillerden birisi olarak sınırları yukarıdaki örneklerde belirtildiği gibi işaretlenerek belirginleştirilmiş daimi bir yer olmasından ziyade misafir ziyaretleri esnasında ortaya çıkmasıdır. Hiç şüphesiz bu yeni uygulamada sanayi toplumuna uygun hayat tarzı ve çekirdek aileye geçişin yanısıra ve bunlarla ilişkili olarak karşımıza çıkan ve yaygın olarak "iki oda bir salon" şeklinde formüle edilen yeni ev anlayışımızın da son derece önemli rol oynadığını söyleyebiliriz.

Tarihsel ve geleneksel bağlamlarında gerek göçerevli toplum yapısı içinde hayvancılıkla ve gerekse köy, mezra ve küçük kasaba çapında ziraatle uğraşan topluluklarda belki de en önemli formal eğitim ve kültüre uygun sosyalleşmede disiplin kaynağı olarak gizli işlevlere de sahip olduğunu söyleyebileceğimiz "tör" veya "başköşenin"⁹ günümüz Türkiye'si gibi formal eğitimin dört ya da beş yaşlarında anaokullarında başladığı şehirli, sanayi toplumu ve ebeveyni eğitilmiş çekirdek aile bağlamında söz konusu gizli işlevlerine ihtiyaç hissedilmeyeceği açıktır. Hatta, bu bağlamda ev, belki de çekirdek aile fertlerinin informal olarak bir araya gelip eğlenip sosyalleşebileceği nadir mekanlardan birisine dönüşmüş durumdadır. Bu nedenle de geleneksel icra bağlamlarındaki katı uygulamaların yerini alan çekirdek aileye has esnek uygulamaların gittikçe yaygınlaşma ihtimali yüksek görünmektedir.

Öte yandan, bu tür uygulamaların sadece büyük şehirlere has olmadığı göreceli olarak daha geleneksel olan ve tarım toplumu modeline göre şekillenmiş Anadolu şehir ve beldelerinde de, daimi veya belli bir mekana sabitlenmiş ve sınırları çizilmiş bir başköşenin yerini mevsime ve şartlara göre değişen yeni uygulamaların aldığı -belki de uzun bir süreden beri varolduğu- görülmektedir. Gülnaz Çetinkaya'nın (2000) Sivas civarındaki aile ocağındaki gözlemleri bu konuya ışık tutar niteliktedir: "Köyümüzde büyük oda denilen yer vardır ki, misafirler burada ağırlanmaktadır Bunun dışında bu odaya pek girilip çıkılmaz, zamanın büyük bir kısmı "hayat" denilen yerde geçirilir. Bu büyük odaya evin en

⁹ Uçsuz bucaksız bozkırda yaylak-kışlak arasında yaşayagelen küçük bir topluluk bağlamında, yazının bile olmadığı birinci tip sözlü kültür ortamı (Ong 1995) şartlarındaki, küçük yaşlardan beri çobanlık yapılan bir toplulukta yukarıdaki örneklerde sınırları çizilen ve atasözlerinin belirlediği davranış kurallarına dayalı bireyi disipline eden, adâbı muâşeretü veya topluluk içinde nasıl oturup kalkması gerektiğini öğreten, sosyalleştiren ve bu yapı içinde törde/başköşede oturan "otorite" veya "otoritelerin" anlattıklarıyla oluşup gelişen bir "kasıtlı kültürlenme" bağlamı düşünüldüğünde işaret ettiğimiz gizli işlevler ve okul olma özelliği daha iyi anlaşılabilir ve bu hususlar göçerevli Türk eğitim sisteminin araştırılmasında mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

güzel eşyaları konur. Burada tahta oturaklar bunun üzerinde de minderler ve yastıklar bulunur. Yastıkların "yaygı" denilen üzeri işlemeli örtüleri örtülür. Duvarlara eliş kilimler de asılmaktadır. Radyo, televizyon vb. şeyler varsa bu odaya konulur. Gelen misafirler burada ağırlanır. Gelen kişilere elden geldiği şekilde hürmet edilir. Odada televizyon varsa, gelenler bunu en iyi seyredebilecekleri yere oturtulur. Kış aylarında sobanın yandığı yer olan hayat, büyük odanın yerini alır ve gelen misafirler burada ağırlanır." (Çetinkaya 2000). Dahası, zikrettiğimiz örnekte yer alan başköşenin özellikle kış aylarında ısınmak amacıyla soba ile olan ilişkisi, göçerevli yapıdaki tör ve ocak ilişkisini ve yer bakımından da bu ilişkinin kalıplaşmasını yapısal ve işlevsel bakımlardan hem açıklayıcı hem de yerleşik hayatın meskeni olan evlerdeki başköşedeki sürekliliğini göstermesiyle öğreticidir.

Türkiye'de son yarım yüzyıl içinde meydana gelen kültür değişimleri arasında, gerek mesken tipleri ve gerekse evlerin iç planlarıyla düzenleme ve batı tipi mobilyalarla döşemenin son derece yoğun ve hızlı olduğu bilinmektedir. Ancak, daha önce Erol Güngör'ün (1980:11-14) işaret ettiği gibi kültür değişimlerinde sözlü veya manevi kültüre nazaran kolayca değişebilen maddi kültür unsurları arasında yer alan evlerimizin iç döşemesindeki mobilyaların da halk felsefemiz veya dünya görüşümüz doğrultusunda anlamlandırılarak değerlendirilmesi, şehir hayatımızda başköşe kavramına bağlı koltuk ve benzeri mobilyalarda karşımıza çıkmaktadır.

Bu konuda kaynak kişilerimizden Candan Sakarya'nın, "Ben küçükken evin başköşesi dedeme aitti. Bu köşe, evin en geniş odası olan misafir odasının en aydınlık yerinde kalıyordu. Odanın pencereleri oldukça geniştir ve bahçeye bakıyordu. Buraya oturmak ve yoldan geçeni seyretmek dedemin en çok sevdiği işlerdendi. Aile içinden kimse onun özel koltuğuna oturamazdı. Misafirlere gelen kişiler odanın başköşesi sayılan bu yere buyur edilirdi. Gelen misafirlere yer gösterilirken el işareti ile "buyur" edilir ve oturacağı yerler gösterilirdi. En yaşlı misafir bu başköşeye oturma hakkı kazanırdı, ancak tabii ki dedemin koltuğuna değil; onun hemen yanında yer alan bir başka koltuğa. Dedem misafir dahi gelse asla kendi yerini bir başkasına vermezdi." (Sakarya 2000), şeklindeki gözlem ve tespitleri birkaç kuşaktan beri şehirlileşmiş bir ailedeki değişen ev düzenleme ve döşeme anlayışına rağmen "başköşe" kavramının evin en yaşlısının oturduğu bir koltukta temsil edilişi ve ona bağlı olarak alınan oturma düzenini ortaya koymaktadır.

Bu durumun aynı aile içindeki sürekliliğine dair kaynak kişimizin ifade ettiği, "Şimdi ise evimizin başköşesi anneanneme ait. Anneannemin oturduğu yere, ailemiz fertleri dahil hiç kimse oturamamıştır. Anneannem bu köşeyi seçerken tam televizyonun karşısı olmasına dikkat eder. Seçerken diyorum çünkü evimizin şekli sürekli değişiyor. Annem evdeki eşyaların yerini değiştirdiği zaman bu başköşenin yeri kesinlikle değişmez. Bir keresinde başköşe sayılan bu koltuk annem tarafından başka bir yere alınmıştı ve bu değişiklik anneannem tarafından fark edildiğinde hemen karşı çıkmış ve bu koltuk tekrar eski yerine konulmak zorunda kalmıştı. Misafir başköşemiz ise eski evimizdeki gibi geniş, ışık alan ve bahçeye bakan pencerelerin önünde yer alan küçük koltuklardan ve fiskos masasından oluşmaktadır." (Sakarya 2000), şeklindeki tespitlerde ortaya çıkmaktadır. Ancak dikkat çekici olan evin yaşlılarının oturduğu koltuğa nazaran teşekkür eden

başköşenin belki de koltuk gibi tek kişilik ve yeri veya yönü kolayca değişebilen bir araçla sabit mekana ve bir arada oturmayı mümkün kılan sedir, divan veya tördeki uygulamanın tersine “misafir başköşesi” ile “evin yaşlısının başköşesi” arasında ayırımın ortaya çıkması ve ifade ediliyor oluşudur.

Ancak söz konusu ikizleşme eğilimi dahi başköşe veya onun öncülü olarak da düşünebileceğimiz törün sınır çizici ve buna bağlı olarak pek çok anlam üreten özelliklerini devam ettirdiği görülmektedir. Söz konusu ikizleşme eğilimini ifade eden kaynak kişimizin “misafir başköşesi” diye adlandırdığı mekanın özelliklerini, “Başköşe denen yer, misafir odasının içinde sanki bir çizgi ile çizilmiş olan bir yerde yer almaktaydı. Yani bu köşenin eşyaları, misafir odasında bulunmasına rağmen bu odada bulunan eşyalardan farklı bir biçimde yerleştirilmiş olurdu. Bu başköşe koltukları, tekli koltukları ve birbirine hafif dönük bir şekilde yerleştiriliyorlardı. Aralarında bulunan küçük sehpa da bu köşenin gerektiğinde karşılıklı kahve içilecek nitelikte olmasını sağlıyordu. Bu köşe tam anlamda bir sohbet köşesiydi.” (Sakarya 2000) şeklinde tanımlaması ve bunların da diğer tanımlarla uyuşması asıl değişenin ailenin yaşlı kişileriyle ilgili değerler olduğunu ifşa eder gibidir. Bu bir bakıma şehirli çekirdek ailelerde ekonomik bakımdan kısıtlı ve bakıma muhtaç aile büyüklerinin, geleneksel büyük ailedeki yer ve rollerinin kaybolmasına paralel olarak yeni aile yapılanışı içinde veya çekirdek aile büyükleri yanında ikincil konuma düşmesini simgelemektedir.

Geleneksel Türk evindeki odaların çadır örneği üzerine bina edilmişlerini de yansıtır mahiyette olan çok fonksiyonluluğun, apartman daresi olarak adlandırılan mesken tipimizde tek veya belirgin bir iki fonksiyonlu odalara dönüşmesinin beraberinde bir evde birden fazla başköşe tabir edilen yerlerin oluşmağa başlamasını da getirmiştir.

Bir başka ifadeyle çadırlarda muayyen bir yer olan törün benzeri geleneksel Türk evlerinde de hayat veya misafir odasında devam edişi, aynı mekanların yeri ve zamanı geldiğinde yatak odasına, yemek odasına, hatta odadaki ocağın kullanılmasıyla mutfağa dönüşerek pek çok fonksiyona sahip olmasının yeni mesken tipimizde biraz da kullanılan mobilya veya eşya biçimleriyle ilişkili olarak daralması ve bir fonksiyona bir oda anlayışına paralel olarak da her fonksiyonun icra edildiği mekanda bir başköşe anlayışının oluşmasının sebebidir. Konuyla ilgili olarak bir kaynak kişimizin, “Bizim evde mutfakta da başköşe oluşmuştur. Mutfağın başköşesi kapının tam karşısına gelen ve mutfak balkonunun yanındaki sandalyedir. Burada babam oturur. Ayrıca eve gelen misafir içinde babamın tam karşısı ve kaloriferin yanı olan sandalyedir. Yemek yenirken her zaman bu kurala uyulur. Gelen kim olursa olsun ister yaz ister kış kaloriferin yanı misafirler için ayrılmış bir yerdir. Burada oturmak misafirin isteğine bırakılmaz. Misafire oturması için orası gösterilir. Bizim evin değişmez kuralı budur.” (Aydoğan 2000) şeklindeki tespitleri de bu yöndedir. Açıkça görülüyor ki, meydana gelen sosyo-kültürel değişmelere rağmen “tör” veya “başköşe” kavramı simgeselliğini korumaya ve geleneksel anlamlarının yanısıra yeni anlamlar da üretmeye devam etmektedir.

Başköşenin Türkiye Türkleri arasında olumlu değerleri simgeleyip anlamlandırmasına dair yukarıda verdiğimiz örneklerin yanında tıpkı tör gibi

olumsuzlukları da ifade ettiği bilinmektedir. Nitekim, yaygın olarak, yaş başta olmak üzere çeşitli nedenlerle "başköşeye oturmayı hak etmediği" düşünülen kimseler şaka yollu bir tavır içinde "hemen başköşeye kurulmuşsun" denilerek uyarılması hususu bu konuda bir başka örneği oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Türk kültürünün en erken dönemlerinden beri olduğu bilinen ve doğrudan töre kavramıyla ilişkili bir kavram olan törün Doğu Türkleri arasında atasözlerine yansıyan birbirinden farklı pek çok anlam ürettiği ve ev içi hayatın tanziminde ve sosyo-kültürel ilişkilerde belirleyici bir simge olarak yaşamağa devam ettiği görülmektedir. Batı Türkleri ve özellikle de Türkiye Türkleri arasında da göreceli olarak daha eski zamanlardan itibaren yerleşik hayata geçilmesine rağmen "başköşe" olarak adlandırılan kavramın tör ile birebir örtüştüğü görülmektedir. Başköşe ve törün Türk topluluklarının bütününde günümüzde de tarihsel anlamlarıyla hayatîyetini ve anlam üretici bir simge olarak kültürel önemini devam ettirmekte olduğu ve uygulanma şekillerinde meydana gelen değişimlere rağmen yeni oluşumlara adapte olarak tarihsel anlamlarını daha esnek formlar içinde de olsa sürdürmekte olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

- AIMBETOV, K. (1956) *Karakalpak Nakılları Ham Makalları*, Nukus: Karakalpak Mamleket Baspası.
- ATLIHAN, Şerife (1992), "Güney-Batı Anadolu'da Karaçadır." **Kültür ve Sanat Dergisi**, S. 15: 48-54.
- AYDOĞAN, Emine. 2000. Yaşı 24, işi öğretmen olan kaynak kişimizin ailesinin yaşamakta olduğu Ordu ve çevresindeki gözlem ve derleme notları. Gözlem ve derleme notlarının bir kopyası Ö.Ç. Özel arşivindedir.
- AYSELİ, Mihdiye. 2000. Yaşı 24, işi öğretmen olan kaynak kişimizin ailesinin yaşamakta olduğu Mardin ve çevresindeki gözlem notları. Gözlem ve derleme notlarının bir kopyası Ö.Ç. Özel arşivindedir.
- COHEN, P. Antony (1999) (Çev. M. Küçük) *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- ÇELİK, Selda.2000. Yaşı 24, işi öğretmen olan kaynak kişimizin ailesinin yaşamakta olduğu Çorum ve çevresindeki gözlem ve derleme notları. Gözlem ve derleme notlarının bir kopyası Ö.Ç. Özel arşivindedir.
- ÇETİNKAYA, Gülnaz. 2000. Yaşı 24, işi öğretmen olan kaynak kişimizin ailesinin yaşamakta olduğu Sivas ve çevresindeki gözlem ve derleme notları. Gözlem ve derleme notlarının bir kopyası Ö.Ç. Özel arşivindedir.
- ÇİÇEKÇİLER, E. ve C. Çürük (1983), *Örnekleriyle Türk Çadırları*, İstanbul: YK. Yayınları..
- ÇOBANOĞLU, Özkul, (2001), "Çadır." *Türk Dünyası Kavram ve Terimler Sözlüğü*, C. II, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 2-6.
- ....., (2003), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- ....., (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, (baskıda).
- DIYARBEKİRLİ, Nejat, (1972), *Hun Sanatı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- ....., (2002), "Eski Türklerde Kültür ve Sanat." **Türkler**, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınevi: 827-894.
- EREN, Hasan (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- ERSOY, Ruhi (2003), "Baraklı Âşık Mahgül ve Hikâye Repertuarı" Ankara: H.Ü. SBE (Yayınlanmamış doktora tezi).
- EYÜBOĞLU, İsmet Z. (1988), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- FAZIL, Rıza (1971), **Kayda Birlik Anda Tirlik: Kırım-Tatar Atalar Sözleri**, Taşkent: Gafur Gulâm Adına Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- GOFFMAN, Erving, (1959), **The Presentation of Self in Everyday life**. N.Y. Garden City: Doubleday Anchor Books.
- GÜNGÖR, Erol (1980), **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, İstanbul: Töre Devlet Yayınevi.
- KÖKTÜRK, Hakan.2000. Yaşı 24, işi öğretmen olan kaynak kişimizin ailesinin yaşamakta olduğu Ankara ve çevresindeki gözlem ve derleme notları. Gözlem ve derleme notlarının bir kopyası Ö.Ç. Özel arşivindedir.
- ONG, J. Walter, (1995), **Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözlün Teknolojileşmesi**. (Çev. S. Banon), İstanbul: Metis Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1985), **Türk Kültür Tarihine Giriş**. C.I, II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- SAKARYA, Candan.2000. Yaşı 24, işi öğretmen olan kaynak kişimizin ailesinin yaşamakta olduğu Ankara ve çevresindeki gözlem notları. Gözlem ve derleme notlarının bir kopyası Ö.Ç. Özel arşivindedir.
- SOYKUT, Hilmi (1974), **Türk Atalar Sözü Hazinesi**. İstanbul: Ülker Yayınları.
- ŞAVK, Ç. Ülkü (2002), **Kırgız Atasözleri**. Ankara: TDK Yayınları.
- TAVKUL, Ufuk (2001) **Karaçay-Malkar Atasözleri**. Ankara: KB. Yayınları.
- ÜSTÜN, Zeki.2000. Yaşı 26, işi öğretmen olan kaynak kişimizin ailesinin yaşamakta olduğu Hatay ve çevresindeki gözlem notları. Gözlem notlarının bir kopyası Ö.Ç. Özel arşivindedir.
- ZEYNEŞ, İ. ve M. Gümüş (1995), **Türkçe Açıklamalı: Kazak Atasözleri**. Ankara: Engin Yayınevi.